

KAM SPĚJE UNIVERZITNÍ VZDĚLÁNÍ V OBORU INFORMAČNÍ STUDIA A KNIHOVNICTVÍ

*Jiří Cejpek, Ústav informačních studií a knihovnictví Filozofické fakulty
Univerzity Karlovy*

Počty studentů rostou

Počty studentů zapsaných na akreditovaném studijním oboru 7201 Informační studia a knihovnictví na třech českých univerzitách v Praze, Brně a Opavě lze v současné době odhadnout na 900. Zájem o tento obor je pro nás, kteří jsme s ním spjati, potěšitelný, leč vzniká problém: ten, kdo dnes zvládne teorii a praxi informačně komunikačních procesů, na vysoké uživatelské úrovni se naučí používat současné informační technologie, osvojí si vysokou jazykovou kulturu včetně znalosti dvou cizích jazyků a k tomu projeví jistou průbojnost, komunikativnost a potřebnou dávku zdravého sebevědomí, má náš a ve stále větší míře i evropský a další zahraniční pracovní trh otevřený. Důsledek je ovšem pro knihovny méně příznivý – jen malé procento absolventů nastupuje do knihoven, které stále ještě potřebují příliv mladých a dobře připravených odborníků.

Změny ve společnosti a ve vzdělání

Chceme-li se dobrat alespoň částečné a podmíněné odpovědi na otázku vyslovenou v názvu tohoto příspěvku, musíme vzít v úvahu základní společenské změny a jejich důsledky, mj. také trendy ve školním a mimoškolním vzdělání a v sebevzdělání. Mé odpovědi nebudou mít povahu nesporných pravd, půjde spíše o úvahy a hledání, z něhož by mohly vzejít další podněty a otázky.

Změny, jimiž prochází naše společnost, jsou obrovské. Jsou všeobecně známy, jen ty nejdůležitější je třeba alespoň heslovitě připomenout. Je to především globalizace a s ní spojené globální problémy, z nichž za nejzávažnější považuji konflikt „člověk-příroda“ a pak další „smrtné hříchy“ tak, jak je např. už dávno před vznikem Římského klubu (1968) formuloval ve své stejnojmenné knize Konrád Lorenz.¹⁾⁾ Naše společnost se zrychlujícím tempem mění pod vlivem vrůstání informačních technologií do jejího organizmu, pokračuje informatizace společnosti. Tyto a další změny proměňují náš životní styl, naše chování, morálku, postoje, světonázorové a náboženské názory atd. Přizpůsobuje se jim i vzdělání.

Všeobecně se dnes uznává, že rozvoj vzdělání a růst vzdělanosti jsou nezbytnou podmínkou k dosažení vyšší kvality života. Nejde ovšem o vzdělání a sebevzdělání jakékoliv, ale o jistým způsobem orientované. Vzdělání, které není zaměřené na zmírnění či odstranění podstatných rozporů a řešení nejpálčivějších globálních problémů, není schopno čelit hrozícím katastrofám, v něž mohou tyto rozpory a problémy přerůst.

Výzva UNESCO „Vzdělávání pro 21.století“ z roku 1996²⁾ zahrnuje samozřejmě i vysokoškolské vzdělání. Navíc je třeba poukázat na některé evropské deklarace, např. na boloňskou výzvu Magna Charta Universitatum z r.1988 zdůrazňující nezávislost a autonomii univerzit. Vyzývá, aby se univerzitní vzdělání stále přizpůsobovalo měnícím se potřebám, společenským požadavkům a výsledkům vědeckého poznání. Sorbonnská deklarace z r.1998 pak apeluje na evropské univerzity, aby sehrály ústřední roli v evropské kultuře a aby vytvořily v evropském prostoru vysokoškolského vzdělání podmínky pro mobilitu a využití tvůrčího potenciálu občanů na tomto kontinentu.

Dánská Královská škola pro knihovní a informační vědy v Kodani (škola má statut univerzity) projektem „LIS Education in Europe: Joint Development and Bologna Perspectives“ s pomocí grantu Socrates a ve spolupráci s organizací EUCLID (The European Association for Library and Information Education and Research) usiluje o jisté sjednocení učebních programů v oboru LIS (Library and Information Science). Projekt se týká na 200 vysokoškolských institucí a jejich útvarů, které provozují výuku v oboru LIS nebo v oborech příbuzných jako jsou archivní studia, řízení znalostí (knowledge management), informační technologie, medializace kultury apod.

Důsledky změn ve společenské zprostředkovatelské funkci

Abychom plně porozuměli změnám a současným trendům v oboru LIS (u nás v akreditovaném studijním oboru 7201 Informační studia a knihovnictví), musíme vyjít od tzv. **společenské zprostředkovatelské funkce**. Lze ji definovat jako **shromažďování, zpracování a uložení lidmi vytvořených znakově zaznamenaných znalostí, zkušeností, příběhů a prožitků (potenciálních informací) do organizované sbírky dokumentů a dnes také elektronických zdrojů (elektronických dokumentů) tak, aby mohly být rychle a spolehlivě zpětně nalezeny**. Povolání těch, kteří dnes v praxi zabezpečují zprostředkovatelskou funkci, je dnes stále diverzifikovanější (viz dále). Proto tam, kde to bude vhodné, použiji jako střešní název pro tato povolání pracovní označení **zprostředkovatelé**. Tato společenská zprostředkovatelská funkce má svůj počátek v době, kdy vznikly první organizované sbírky zaznamenaného poznání.

Do vynálezu písma, k němuž došlo přibližně někdy před 5000-6000 lety, člověk ukládal své zkušenosti, znalosti, prožitky a příběhy, které si lidé vždycky navzájem s oblibou vyprávěli, do své paměti. Tak si již tehdy vytvářeli, ovšem ve své nedokonalé paměti, svůj jedinečný a nezaměnitelný, leč velmi proměnný a nestálý osobnostní fond. Ten pak ovlivňoval jejich chování, konání, rozhodování apod.

Teprve když se začalo psát na přenosné předměty, které se mohly k sobě vzájemně přiřazovat, a když se k takto vzniklé sbírce dokumentů vytvořila přístupová cesta v podobě katalogu, bylo možno učinit z nich organizovaný fond typu archivu či knihovny.

Vytváření prvních starověkých sbírek, k němuž došlo pravděpodobně přibližně až po více než 2000 letech po vynálezu prvního písma, bylo zřejmě vedeno mimo jiné z touhy po nesmrtelnosti, po překonání krátkého období jediného lidského života. Se zánikem individuálního života mizí nedokonalá lidská paměť jedince, jeho jedinečný osobnostní fond, který se zformoval v průběhu jeho života. Písmo spolu s reprodukováním obrazem a zaznamenaným zvukem má opravdu jedinečnou schopnost zachytit a uchovat po dobu výrazně delší, než je průměrný lidský věk, lidské znalosti, zkušenosti, příběhy a prožitky. Tak, jak se pak společnost vyvíjela směrem ke dnešní tzv. vyspělé společnosti, rostly i potřeby vzdělání, které vyžadovaly **recyklaci znalostí**, jež si člověk ve svém dosavadním vývoji osvojil. Dnes každá nová generace potřebuje z důvodů zachování kontinuity vývoje společnosti toto znakově zaznamenané poznání, aby k němu mohla přiřazovat další své znalosti, zkušenosti a další příběhy v podobě nových textových, obrazových či zvukových dokumentů a také moderních elektronických zdrojů. Takto vznikla a postupně se ve společnosti vyvíjela jedna z jejích funkcí, obdobná např. starším funkcím péče o půdu, o vodu a o zajištění dalších materiálních i duševních potřeb nezbytných k životu.

Od vzniku první knihovny představuje zprostředkovatelská funkce společenskou konstantu, která nabývá na síle a významu všude tam, kde společnost prožívá civilizační rozvoj daný zejména pokrokem ve vědě a umění a také zdokonalováním technických prostředků a technologií. Až do poloviny 20. století byla síla uplatňování této společenské funkce podmiňována celkovou kulturní úrovní, vzdělaností a celkovou civilizační vyspělostí dané společnosti.

Značné posílení společenské zprostředkovatelské funkce přinesl proces přeměny obrázkového písma na písmo hláskové (abecední), nazývaný **fonetizací**. Druhé neobyčejně významné posílení této společenské funkce přinesl **vynález knihtisku**. Velmi výrazně však byla tato funkce posílena **vynálezem počítače** a vznikem a následným prudkým rozvojem **informačních technologií**.

2. Změny požadavků na kvalifikaci zprostředkovatelů

Ke změnám požadavků na kvalifikaci zprostředkovatelů dochází ve společnosti jednak pod vlivem zásadních změn v orientaci společnosti (např. na demokratizaci, na strategii trvale udržitelného života, na informatizaci, na spotřebitelství, na boj proti terorizmu atd.) a v důsledku rychlého rozvoje informačních technologií. Zvláště výraznou změnou je **postupující přeměna tradičních nedigitálních dokumentů na dokumenty digitální dnes převážně nazývané elektronické zdroje s výrazně odlišnými vlastnostmi.**

Je třeba zásadně rozlišit plnění zprostředkovatelské funkce

- 1) týkající se odborných informací ve vědě, technice, vzdělání, ve výrobě, politice, podnikání atd. a
- 2) týkající se informačních potřeb všech věkových a profesních kategorií široké veřejnosti.

V první skupině dochází k výrazným změnám ve skladbě a vnitřním provozu institucí zajišťujících zprostředkovatelskou funkci. Plnění částí zprostředkovatelské funkce se stále více přesunuje do institucí, které se zabývají přípravnými fázemi informačně komunikačních procesů, např. do databázových center, v nichž se vytvářejí průběžně aktualizované a zpravidla oborově specializované báze dat. Přitom databázová centra postupně přecházejí od poskytování sekundárních informací (bibliografických záznamů, rešerší apod.) k poskytování přímých informací. Jsou jimi např. úplné texty dokumentů a elektronických zdrojů, faktografické údaje v určitém smysluplném seskupení (např. v časových řadách, v tabulkách apod.) a stále častěji také i přímé logické odpovědi na dotazy uživatelů z tzv. znalostních (expertních) informačních systémů. Zcela novým jevem, který ovšem výrazně působí i ve druhé skupině, jsou rozsáhlé a rychle rostoucí sítě počítačových sítí jako je např. internet, spojený s tvorbou vyhledávacích programů jako je např. Google apod. Tvoří se ovšem i další nové produkty založené na podobném principu, na jakém je konstruován internet. Příkladem takového produktu je otevřená kolaborativní encyklopedie Wikipedia (www.wikipedia.org). Takovými produkty je pak možno nejen rozšiřovat a obohacovat stávající fondy vědeckých a odborných knihoven, informačních středisek a obdobných informačních institucí, ale také tyto produkty vyvolávat ze síťově propojených počítačů na jednotlivých pracovištích podniků, firem či nejrůznějších institucí nebo také v domácnostech.

V České republice se v současné době ocitáme na prahu tzv. 3. fáze automatizace knihoven, kdy se část fondů knihoven především této první skupiny digitalizuje a jejich služby buď kompletně nebo zčásti převádějí na počítač. Tak se z původních „analogových“ knihoven s fondy a katalogy převážně papírovými postupně stávají knihovny digitální.

Digitální knihovnu lze charakterizovat jako systematicky organizovaný a spravovaný soubor převážně elektronických zdrojů, tj. digitálních dokumentů či dokumentů do digitální podoby převedených, s odpovídajícími elektronickými službami. Digitální knihovna zpřístupňuje nejen tyto zdroje na základě jejich akvizice, pořádání, uchování, vyhledávání a distribuce, ale i poskytuje i obdobné zdroje z jiných souborů umístěných v globálním prostoru konkrétní populaci uživatelů prostřednictvím počítačových sítí v režimu online.

Digitální knihovny, nazývané také nesprávně knihovnami virtuálními, se připravovaly v technicky pokročilých zemích od 60.let. K jejich první realizaci došlo však až na počátku let devadesátých. K prvnímu pokusu o vytvoření digitální knihovny došlo v České republice až ve druhé polovině 90.let vybudováním INVIK-STK (tzv.virtuální knihovny Státní technické knihovny v Praze).

Pokud tedy jde o první skupinu uspokojování informačních potřeb prostřednictvím vědeckých a odborných knihoven a informačních středisek, lze konstatovat, že v nich sílí tendence automatizovat (informatizovat) většinu úkonů, které automatizovat lze, a to včetně digitalizace fondů. V důsledku toho ovšem dochází také k tomu, že tyto instituce stále častěji zanikají jakožto instituce. Knihovna, jejíž fondy jsou v úplnosti digitalizovány, přestává být knihovnou a stává se databází, jejíž vlastnosti se od tradičního knihovního fondu podstatně liší.

K poněkud jinému pohybu dochází **ve druhé skupině**. Jde o **veřejně přístupné knihovny**, které český knihovní zákon z r. 2001 označuje jako **knihovny poskytující veřejné knihovnické a informační služby**. Jde o různé druhy knihovny, které jsou schopny takovéto služby široké veřejnosti v podstatě bez omezení poskytovat. Tyto knihovny mají veřejnoprávní charakter, srovnatelný např. s veřejnoprávním charakterem Českého rozhlasu.

Také tyto knihovny se zejména v důsledku masivního zavádění informačních technologií výrazně mění. I ony obohacují své knihovní fondy o specializované externí báze dat, především však o internet. Podstatně pomáhají však v nich postupuje digitalizace knihovních fondů.

Ve veřejně přístupných knihovnách se ovšem posilují některé dosavadní funkce a objevují se některé nové.

1. Roste význam veřejně přístupných knihoven jako míst setkávání uživatelů s tvůrci v oblasti literatury, hudby, vědy apod. i vzájemného setkávání uživatelů a čtenářů. V tomto směru jde o jisté vyrovnávání izolovanosti, do níž jedince zahání stále častější používání počítačů, masmédií všeho druhu a další techniky, rostoucí převaha ne-

- přímé sociální komunikace nad základní a nenahraditelnou přímou sociální komunikací.
2. V míře, v jaké demokratické společnosti směřují ke společnosti znalostní, učící se (knowledge society, learning society), poroste úloha veřejně přístupných knihoven jako středisek vzdělání, a to zejména vzdělání mimoškolského a také sebevzdělání. Tyto knihovny mají reálnou šanci stát se vedle škol centry celoživotního vzdělání.
 3. V důsledku posilování komunální politiky za účelem zvýšení kvality života v obcích, a to i jako jisté protiváhy k silícím globalizačním tendencím, posiluje se vrůstání veřejně přístupných knihoven do života obcí a regionů, v nichž působí. Tato tendence se projevuje zejména posilováním informační funkce těchto knihoven týkající se všech podstatných stránek života v obcích či regionech (ekonomických problémů, národnostních a rasových problémů, kulturního dění, historického vědomí, slavných rodáků, turistického ruchu, účasti knihoven v obdobích ohrožení živelnými či lidmi způsobenými kalamitami atd.). Zatím nejsou všechny tyto funkce z různých důvodů soustředěny v těchto veřejně přístupných knihovnách. V mnoha městech např. existují samostatná turistická informační střediska, úřady si budují vlastní informační střediska. Avšak do budoucna se jeví soustředění těchto funkcí do veřejně přístupných knihoven jako nejvýhodnější vzhledem k tomu, že specializovaná informační činnost těchto knihoven je podporována rostoucími vlastními knihovními fondy, které jsou obohacovány fondy externími včetně internetu.
 4. Výrazně zejména u těchto veřejně přístupných knihoven roste jejich pedagogická role.

Ta se uplatňuje např. tehdy, je-li potřeba uživatele naučit pracovat s automatizovaným veřejně přístupným katalogem (OPAC), s internetem a různými specializovanými databázemi apod.

5. Současné problémy knihovnicko-informačního vzdělání

V současné době se v knihovnicko-informačním vzdělání projevují, a to nejen u nás, ale i jinde ve světě, tyto stěžejní problémy:

1. Vztah mezi zvládnutím metodiky a technologií při zprostředkování dokumentů a elektronických zdrojů z organizovaných sbírek (knihovních a bibliografických fondů, bází dat apod.) na jedné straně a znalostí obsahu těchto dokumentů a elektronických zdrojů. Z hlediska zprostředkovatele (knihovníka, informačního specialisty, informačního manažera, informačního poradce apod.) je stále naléhavější otázka, do jaké míry může být tento zprostředkovatel účinným rádcem, konzultantem a partnerem uživatele při vyhledávání znakově zaznamenaných znalostí, zkušeností, příběhů a pro-

žitků, či do jaké míry zůstává pouhým technologem a metodikem. Tento problém sice doprovází knihovny od jejich vzniku, avšak novou tvář nabývá v důsledku rostoucího množství jak tradičních dokumentů, tak i elektronických zdrojů a také v důsledku prudkého rozvoje informačních technologií, které člověka vyřazují z řady jeho dosavadních činností. Základní úkony při vytváření a provozování informačního systému (akvizice, zpracování a uchovávání fondu, vyhledávání a distribuce znakově zaznamenaných znalostí, zkušeností příběhů a prožitků) probíhají pomocí příslušných počítačových programů a informačních technologií stále častěji automaticky, bez zásahu člověka. Avšak některé úseky těchto činností dosud na počítače převést nelze, např. akviziční politiku, selekční strategii při vyhledávání informací atd.

S tímto prvním problémem souvisí stále výraznější tendence **decentralizace („deinstitalizace“)** **zprostředkovatelské funkce**, která se projevuje v tom, že její plnění přechází ve stále větší míře z informačních institucí (z knihoven, z informačních středisek apod.) přímo na pracoviště nějaké instituce, která není informační (např. výrobního podniku, úřadu apod.), nebo do domácností vybavených síťově propojenými počítači. K takovéto decentralizaci zvláště výrazně přispěl vznik a rychlý rozvoj internetu a intranetu.

3. Přitom neobyčejně rychle přibývá jak tradičních dokumentů, tak i elektronických zdrojů. Přes jejich rostoucí dostupnost prostřednictvím výpočetní a telekomunikační techniky, informačních technologií a stále důmyslnějších vyhledávacích prostředků je pro uživatele stále obtížnější orientovat se v tomto rostoucím moři potenciálních informací. Proto se **poradenská funkce knihovníků a informačních pracovníků** dostává stále více do popředí. Lze vyslovit hypotézu, že vzhledem k postupující decentralizaci zprostředkovatelské funkce by mohly vzniknout ve společnosti s tržním hospodářstvím mimo informační instituce jako jsou knihovny, informační střediska apod. zvláštní informační poradny, jakási obdoba pedagogických, advokátních a podobných poraden, s placenými službami, v nichž budou pracovat informační specialisté zaměřeni na tento druh poradenství.

6. Hlavní požadavky na knihovnicko-informační vzdělání

Aktuální vývoj společenské zprostředkovatelské funkce a nutnost řešit stěžejní problémy knihovnicko-informačního vzdělání kladou na toto vzdělání následující hlavní požadavky.

- 1) Základním požadavkem vzdělání v oboru Informační studia a knihovnictví je naučit studenty myslet v tomto oboru, a to v širokých souvislostech včetně filozofických. Jedině tak bude ab-

solvent tohoto studia připraven na proměny oboru v budoucnu. To vyžaduje v roli učitelů silné a zkušené osobnosti, omezení paměťového učení na nezbytné minimum, důraz na diskusní vyučování a značnou názorovou toleranci,

- 2) Knihovnicko-informační vzdělání by mělo být zásadně vysokoškolské (bakalářské, magisterské, doktorské) a mělo by být široce pojaté tak, aby byla zajištěna dostatečná mobilita absolventů. Zároveň by však studentům měla být dána možnost dostatečná vnitřní diferenciace a specializace podle jejich dispozic, zájmů a volby. Tato zásada vysokoškolského vzdělání ovšem nevylučuje různé doplňkové formy v podobě kurzů, doškolování apod.
- 3) Jako řada jiných povolání vyžadují i knihovnicko-informační profese celoživotní vzdělání, k němuž je odborné vzdělání pouze můstkem, na němž si student musí osvojit mj. schopnost dalšího vzdělávání.
- 4) Zásadní vnitřní diferenciace knihovnicko-informačního vzdělání by měla být vyvozována z odlišných požadavků na knihovníky knihoven poskytujících veřejné knihovnické a informační služby od kvalifikačních požadavků na specializovaná pracoviště s vysokou mírou informatizace.
- 5) U zaměření na knihovny poskytující veřejné knihovnické a informační služby se u jejich pracovníků klade zvláštní důraz na komunikativnost a schopnost knihovnu všestranně začlenit do příslušných komunálních, regionálních a nadregionálních celků.
- 6) V přípravě specializovaných informačních pracovníků je pak nutno klást důraz na jejich schopnost osvojit si základy oborů (jejich strukturu, terminologii, specifika), v nichž budou vykonávat informační činnost včetně práce konzultační a pedagogické. Pro jejich přípravu je nejvhodnější tzv. navazující magisterské studium po absolvování minimálně bakalářského stupně vysokoškolského oboru, v němž hodlají působit jako informační specialisté, manažeri či poradci.
- 7) Široce pojaté knihovnicko-informační vzdělání vyžaduje, aby bylo informační vědou zakotveno ve filozofii, tj. ve filozofickém myšlení orientovaném na stěžejní problémy současné společnosti, především na konflikt „člověk – příroda“, a dále na sociologii a psychologii.
- 8) Teoretickým základem knihovnicko-informačního vzdělání by se měla stát informační věda (information science) akreditovaná v České republice v r.1996 pro doktorské studium Ústavu infor-

mačních studií a knihovnictví Filozofické fakulty Univerzity Karlovy.

- 9) Základní odbornou složkou knihovnicko-informačního vzdělání je osvojení si základních procesů informačního systému a všech aspektů tohoto procesu, např. právních, ekonomických, etických atd., konkrétně např. právních aspektů akvizice, etických aspektů vyhledávání informací z internetu atd.
- 10) Další nezbytnou složkou knihovnicko-informačního vzdělání vysoká úroveň jazykové kultury, k níž patří jak nadstandardní zvládnutí mateřského jazyka slovem i písmem, tak také osvojení si nejméně dvou cizích jazyků.
- 11) Knihovnicko-informační povolání také vyžaduje perfektní zvládnutí informačních technologií potřebných k výkonu této profese.

Závěr

Univerzitní obor 7201 pracovně nazývaný Informační studia a knihovnictví prodělává, a to nejen v důsledku rozvoje informačních technologií, velké změny. Každoročně rostoucí počty uchazečů a přijatých studentů na tento obor svědčí o jeho rostoucí popularitě, společenské potřebě a prestiži. Je žádoucí, aby se jeho usměrňujícími činiteli staly koncepce UNESCO „Vzdělávání pro 21.století“ a proklamace evropských univerzit týkající se dalšího vývoje vysokoškolského vzdělání v evropských demokratických zemích. Patří sem i úsilí EUCLID o jisté sjednocení kurikul na asi 200 evropských pracovištích tohoto oboru a tím i o zvýšení mobility studentů oboru v rámci Evropy apod. Rozhodující pro kvalitu tohoto studia je však hodnota koncepce studijních programů každého takového pracoviště a jeho uvádění do života kvalitními učiteli.

Literatura

1) LORENZ, Konrad. *8 smrtelných hříchů*. 1.vyd. Praha: Panorama, 1990. 99 s. ISBN 80-7038-212-0.

2) *Učení je skryté bohatství. Zpráva mezinárodní komise UNESCO „Vzdělávání pro 21.století“*. Předmluvu k českému vydání napsal Jiří Kotásek. 1.vyd. Praha: Pedagogická fakulta, Ústav výzkumu a rozvoje školství, Středisko vzdělávací politiky, 1997.125 s.

Anotace

Uvádějí se současné a budoucí očekávané změny ve společnosti, zejména ve vzdělání, speciálně pak ve studijním oboru 7201 Informační studia a knihovnictví (Library and Information Science - LIS). Při propracovávání koncepce tohoto oboru je třeba přednostně vycházet nikoli z potřeb institucí zajišťujících tzv. zprostředkovatelskou společenskou funkci, ale z této funkce samotné. Charakterizují se některé základní současné problémy tohoto oboru a hlavní požadavky na něj kladené z hlediska jeho dalšího vývoje.